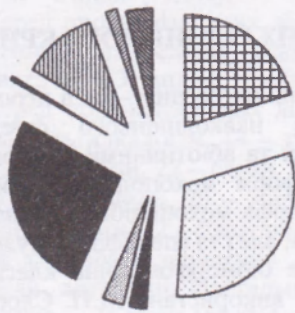

ЖИТТЄВІ ФОРМИ МОХОПОДІБНИХ РІВНИННОГО КРИМУ

Життєва форма мохоподібних, як і вищих рослин – це в першу чергу відповідь організму на вплив умов навколишнього середовища, відображення взаємодії виду з біотичними та абіотичними компонентами екосистеми. При визначенні життєвих форм мохоподібних найчастіше використовується принцип, за яким біоморфа мохоподібних визначається не лише за будовою стебла окремої рослини, але і за специфікою будови всієї мохової дернинки [1]. В Україні вперше біоморфологічна класифікація мохоподібних за будовою дернинки була використана М.П. Слободяном [5], який виділив у бріофітів життєві форми килима, дернини, подушки, павутини, „общинки”, протонематичну, плаваючу та висячу форми; для килима, дернинки та подушки автором були виокремлені дрібніші підтипи. Система, подібна до класифікації М.П. Слободяна, була розроблена К. Гаймінгамом та В. Робертсоном [7]. Їх класифікація набагато більш чітка, охоплює майже все різноманіття форм росту мохів. За цією класифікацією серед біоморф мохоподібних виділяють подушки, дернинки, мініатюрні ліси, килими і сплетіння; всередині типів вирізняються дрібніші групи, зокрема, підтипи.

Класифікація Гаймінгама-Робертсона досить популярна серед бріологів, які внесли в неї ряд змін і доповнень, вдосконаливши систему. Одну з таких видозмінених схем, яку запропонував М.Ф. Бойко для аналізу біоморф мохів Лівобережного Полісся України та степової зони Європи [1-3], ми використали для дослідження біоморфологічної структури бріофлори Рівнинного Криму. Ця схема спирається на класифікацію Гаймінгама-Робертсона [7] з доповненнями К.О. Уличної [6], і дозволяє виділити життєві форми мохоподібних за способами наростання і галуження стебла, а також за їх взаємним розташуванням в дернинці та відносно субстрату.

Життєві форми окремих видів мохів, які мешкають на території Рівнинного Криму, визначалися нами за результатами власних польових спостережень, лабораторних досліджень та перевірялися шляхом порівняння з даними М.Ф. Бойка щодо специфіки біоморф мохоподібних степової зони України. В результаті було з'ясовано, що мохоподібним Рівнинного Криму притаманні життєві форми дернини (подушкоподібна, щільна, рихла), подушки (мала), килима (сланевий, плоский, павутинистий) і сплетіння (щільне, рихле). Найбільшою кількістю видів представлені біоморфи дернини рихлої, килима плоского та дернини щільної. На четвертому місці, з досить значним відривом, знаходиться життєва форма подушки малої. Участь решти біоморф у спектрі незначна; вони представлені 1-5 видами (рисунок 1).

- ▣ Дернина щільна (26 видів, 20,16%)
- Дернина рихла (40 видів, 31,01%)
- Дернина подушкоподібна (3 види, 2,33%)
- ▤ Килим павутинистий (4 види, 3,1%)
- Килим плаский (34 види, 26,36%)
- Килим сланевий (1 вид, 0,78%)
- ▨ Подушка мала (14 видів, 10,85%)
- ▩ Сплетіння щільне (2 види, 1,55%)
- ▧ Сплетіння рихле (5 видів, 3,88%)

Рисунок 1. Біоморфологічна структура флори мохів Рівнинного Криму.

В біоморфологічній структурі бріофлори Рівнинного Криму, а саме в спектрі трьох провідних груп, проявляються типові аридноголарктичні риси. Визначений спектр життєвих форм подібний до розподілу, виявленого в структурі флори мохоподібних степової зони Європи, де на першому місці рихлодернинна життєва форма, на долю представників якої може припадати від 28,7 до 52,9% [4]. Специфіка полягає у їх видовій насиченості: на долю цих панівних життєвих форм припадає 77,73% видового багатства флори мохоподібних. Деяко подібними є показники по бріофлорі підзони пустельних полинових степів, де на долю трійки панівних біоморф припадає 82,7% [2, 4]. Відповідно, зазначений спектр пануючих життєвих форм Рівнинного Криму є типовим для аридних бріофлор Голарктики і є черговим підтвердженням того, що досліджена бріофлора належить до аридноголарктичного типу.

Загальні риси біоморфологічної структури (положення панівних біоморф) зберігаються в окремих геоботанічних округах степової частини Кримського півострова. При цьому у бріофлорах Присиваського та Центральнокримського округів кількість щільнодернинних життєвих форм переважає над плоскокилимовими. Це є ще одним аргументом на користь твердження про те, що дернинні життєві форми більш пристосовані до посушливих, аридних умов довкілля.

Дернинну життєву форму утворюють акрокарпні бріофіти та печіночники з ортотропним ростом листостеблових гонів. Стебла в дернині орієнтуються паралельно один одному, спрямовані вертикально вгору, як правило, нерозгалужені або галузяться дихотомічно (Улична, 1970). Для дернинних мохів характерне утворення ризоїдів на основі стебла; щільно переплітаючись, ризоїди часто мають вигляд повсті, яка закріплює окремі

стебла дернини. Рихла дернина утворена гонами мохоподібних, які не скріплюються ризоїдною повстю. Ця життєва форма є переважаючою в біоморфологічній структурі дослідженої флори (40 видів, 31,01%), і зустрічається у 8 родинних акрокарпних мохів. Більше ніж половина рихлодернинних мохів – представники родини *Pottiaceae* (25 видів, 59,52% даної родини). Лише рихлодернинними мохами представлені в складі дослідженої бріофлори оліговидові родини *Funariaceae*, *Ditrichaceae*, *Encalyptaceae*, та моновидові родини *Fissidentaceae*, *Plagiomniaceae*.

В щільній дернині стебла акрокарпних мохів скріплені ризоїдною повстю. В Рівнинного Криму життєву форму щільної дернини можуть утворювати 26 видів 4-х родин. Більша їх частина є представниками родин *Pottiaceae* (14 видів, 33,33% представників родини) та *Bryaceae* (9 видів, 69,235% родини). Тільки життєвою формою щільної дернини в межах Рівнинного Криму представлена родина *Dicranaceae*.

Специфіка будови подушкоподібної дернини полягає в наявності численних бічних галузок, через що дернина стає схожою на подушку. В бріофлорі Рівнинного Криму подушкоподібно-дернинну форму мають 3 види (2,33%): *Pterygoneurum sessile*, *Syntrichia montana* (*Pottiaceae*) та *Schistidium confertum* (*Grimmiaceae*).

З вищенаведених розрахунків видно, що на долю дернинної життєвої форми припадає 53,49% видового багатства території дослідження. Майже всі пануючі в даній бріофлорі родини верхоспорогонних мохів представлені здебільшого біоморфою дернини: *Orthotrichaceae* – на 40,00%, *Pottiaceae* – на 97,62%, *Bryaceae* – на 100,00%. Тобто життєва форма дернини є найбільш пристосованою до умов Рівнинного Криму. Саме ті родини, представники яких мають форму росту типу „дернина”, в першу чергу оселились на даній території.

Подушкові форми росту характеризуються радіальним розташуванням гонів, у центральній частині прикріплених до субстрату ризоїдами, та рясним симподіальним чи дихотомічним галуженням [6]. Серед мохів Рівнинного Криму ця життєва форма представлена підтипом малої подушки. Вона притамана представникам трьох родин: *Orthotrichaceae* (6 видів, 60,00% видів родини), *Grimmiaceae* (7 видів, 87,5%) та *Pottiaceae* (1 вид, 2,4% видів родини); в цілому на долю малоподушкових мохів в Рівнинному Криму припадає 10,85%. Існування мохоподібних, яким притамана життєва форма малої подушки, пов'язана з досить своєрідними екоотопами: кора стовбурів дерев (види роду *Orthotrichum*), кам'яністі субстрати природного та антропогенного походження (*Tortula muralis*, *Schistidium apocarpum*, види роду *Grimmia*). Епіфітні малоподушкові мохи Рівнинного Криму, як правило, мешкають на стовбурах та основах стовбурах дерев, закріплюючись в тріщинах кори, а епіліти займають дрібні вибоїни та заглибини на поверхнях вапнякових брил, бетонних плит, кам'яних мурах, нерідко заповнені пилюватим дрібноземом. Саме з подібними субстратами пов'язані коливання долі малоподушкових мохів в бріофлорах різних геоботанічних округів Рівнинного Криму. В Присивашші їх участь в спектрі біоморф падає до 6,9%, на Керченському

півострові – зростає до 11,93%. Причина – наявність в межах Керченсько-Таманського округу численних кам'янистих відслонень на хребтах та гребенях, а також великих лісових масивів. Субстратна приуроченість, а також відносно невисока, порівняно з дернинними мохами, доля в біоморфологічному спектрі (як у бріофлорі в цілому, так в окремих округах) свідчать про те, що акрокарпні мохи з формою росту малої подушки менш конкурентоздатні, ніж дернинні мохи (у всякому разі, на території Рівнинного Криму).

Життєва форма килима притамана плеврокарпним бріїдам, талонним та листостебловим печіночникам; основною спільною ознакою є плагіотропний ріст головних гонів. Стебла таких мохів утворюють більш-менш плаский, переплетений килим, прикріплений до субстрату ризоїдами [6]. у бріофлорі Рівнинного Криму форму сланевого (талонного) килима має 1 вид – печіночник *Marchantia polymorpha*. Участь цієї біоморфи в загальному спектрі бріофлори – лише 0,78% і присутня вона лише в Центральнокримському геоботанічному окрузі (1,26% видового різноманіття).

Життєву форму павутинистого килима формують плеврокарпні мохи з дуже тонкими плагіотропними гонами; утворений ними нещільний килим нагадує тонке павутиння [2]. Серед досліджених мохів таку життєву форму мають 4 види: *Brachytheciastrum velutinum*, *Oxyrrhynchium hians* (*Brachytheciaceae*), *Amblystegium subtile* (*Amblystegiaceae*), *Gymnocolea inflata* (*Jungermanniaceae*). Невелика кількість павутинистокимових мохоподібних в складі дослідженої бріофлори свідчить на користь того, що подібна життєва форма не надто пристосована до подібних умов. Однак слід відзначити, що павутинистокимові мохи не завжди є рідкісними. Зокрема, *Brachytheciastrum velutinum* зустрічається у всіх геоботанічних округах Рівнинного Криму, де є переважно компонентом кам'янистих відслонень і дерев'янисточагарникової рослинності; тут в місцях, захищених від втрати вологи, він утворює досить потужні, щільні дернинки, є домінантом мохового покриву і існує цілком успішно.

Плоскі килими утворюють мохоподібні, головні і бічні гони яких озростаються в одній площині і прикріплюються до субстрату ризоїдами. Форма плоского килима в біоморфологічному спектрі бріофлори Рівнинного Криму посідає друге місце: більш ніж чверть всіх виявлених тут мохів (34 види, 26,36%) – плоскокимові. Серед них – 3 з 5-ти наявних в межах дослідженої бріофлори печіночники, та представники майже всіх бокоплідних родин Рівнинного Криму. Доля плоскокимових видів серед їх представників коливається від 66,67% (*Amblystegiaceae*) до 100,00% (*Leskeaceae*, *Anomodontaceae*, *Leucodontaceae*). Ця життєва форма переважає не лише у моновидових (*Leucodontaceae*, *Radulaceae*, *Jubulaceae*, *Porellaceae*), але і в оліговидових (*Leskeaceae*). Родина *Brachytheciaceae*, що входить в п'ятірку провідних за родовим та видовим різноманіттям, на 75,0% складається з плоскокимових мохів (18 видів, 11 родів), родина *Amblystegiaceae* – на 66,67% (4 види, 3 роди), родина *Hypnaceae* – на 83,33% (5 видів). Загалом серед мохів, що утворюють життєву форму плоского

килима, панівне положення посідають види родини *Brachytheciaceae* (52,94% плоскокилимових мохів).

У всіх трьох геоботанічних округах мохи життєвої форми плоского килима входять в трійку провідних біоморф, хоча в Центральнокримському і Присиваському округу ця життєва форма займає третє місце, поступаючись мохам щільнодернинної життєвої форми. Види плоскокилимової біоморфи зустрічаються майже в усіх типах ценозів та на всіх субстратах, представлених в Рівнинного Криму, за виключенням псамоценозів. Звідси можна зробити висновок, що для плоскокилимової життєвої форми основним лімітуючим фактором є стабільність субстрату, до дії решти несприятливих екологічних факторів мохи плоскокилимової життєвої форми здатні так чи інакше пристосуватися.

Життєву форму сплетіння (плетива) мохи з ортотропною орієнтацією головних гонів та рясним бічним галуженням [2, 6]. Підтипи щільного та рихлого сплетіння відрізняються щільністю переплетення окремих гонів. Окрім того, стебла мохів, що мають форму росту рихлого сплетіння, слабо галузисті і майже позбавлені ризоїдів або вони нечисленні. Характерною ознакою щільного сплетіння є активне галуження головного гона і утворення великої кількості бічних гілок [2]. Серед мохоподібних Степового Криму життєва форма сплетіння зустрічається в родинях *Brachytheciaceae* (4 види), *Amblystegiaceae*, *Hypnaceae* та *Leptodontaceae* (по 1 виду). 2 види утворюють щільне сплетіння (1,55%), 5 – рихле (3,88%).

Види, що мають життєву форму щільного сплетіння, на території дослідження зростають в умовах регулярного достатнього або надмірного зволоження. *Ctenidium molluscum* зростає на кам'янистих відслоненнях, віддаючи явну перевагу тріщинам в окремих блоках та сильно затіненим прямовисним скелям. *Drepanocladus aduncus* в даних умовах проявляє себе як гідрофіт: цей мох був виявлений на затоплених берегах місцевих річок та Північно-Кримського каналу. Що стосується рихлоплетивних форм, то хоча кількість видів, які її представляють, незначна, але вони відіграють досить суттєву роль в утворенні мохового покриву зональних угруповань степової та напівпустельної рослинності. Якщо *Brachythecium tomassinii* і *Leptodon smithii* зустрічаються досить рідко (перший, як правило, є компонентом килимів та дернинок інших мохів, другий – має єдиний локалітет на стінках гравітаційних розломів гори Опук), то три види характеризуються значним поширенням. *Brachythecium albicans* є складовою трав'янистих та напівчагарничкових угруповань по всьому Рівнинному Криму, особливо в умовах хлоридно засолених ґрунтів, де він відіграє роль домінанта, а подекуди є єдиною складовою мохової рослинності. *Brachythecium glareosum* часто трапляється на трав'янистих схилах у Кримському Приазов'ї. Що стосується *Rhynchosteghium megapolitanum*, то цей давньосередземноморський вид в ценозах петрофітно-вапнякових степів займає такий специфічний екоотоп, як ґрунт, затінений щільно переплетеним рослинним опадом (степовою повстю). Тут його моновидові синузії розростаються до значних розмірів, а проективне покриття сягає 60,0% і вище.

З наведених даних видно, що флора мохоподібних Рівнинного Криму є рихло-щільнодернинно-плоскокилимовою. Спектр життєвих форм, їх поширення по території залежить від умов зволоження, освітлення та типології субстрату, причому не стільки його хімічних, скільки фізичних властивостей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бойко М.Ф. Мохообразные Левобережного Полесья УССР: Автореф. дис. ... канд. биол. наук. – Киев, 1976. – 24 с.
2. Бойко М.Ф. Биоморфологическая структура бриофлоры степной зоны // Бюлл. Моск. об-ва испытателей природы. От. биол. – 1991. – Т. 96, №3. – С. 118-124.
3. Бойко М.Ф. Бриофлора степной зоны Восточно-Европейской равнины и Предкавказья (таксономия, экобиоценотические особенности, генезис, антропогенная трансформация и охрана): Автореф. дис. ... док. биол. наук. – К., 1992. – 39 с.
4. Бойко М.Ф. Анализ бриофлоры степной зоны Европы. – Киев: Фитосоцицентр, 1999. – 180 с.
5. Слободян М.П. Лиственные мхи Советских Карпат: Автореф. дис. ... канд. биол. наук. – Львов, 1950. – 12 с.
6. Улична К.О. Форми росту мохоподібних Карпатського високогір'я // Укр. ботан. журн. – 1970. – Т. 27, №2. – С. 189-195.
7. Gimingham C.H., Robertson W.M. Preliminary investigations of the structure of bryophytic communities // Translations of the British bryol. Soc. – 1950. – vol. 1, N4. – P. 330-344.

В статье приведены результаты анализа распределения жизненных форм мхообразных Равнинного Крыма. Среди 4 типов и 9 подтипов выявленных здесь биоморф наибольшим количеством видов представлены дерновина рыхлая, ковер плоский и дерновина плотная.

Рекомендовано до друку кафедрою ботаніки Херсонського державного університету.

ББК 74Я5
М54

Рекомендовано до друку кафедрою ботаніки Херсонського державного університету (пр. №11 від 12.04.2010 р.) та Редакційною колегією збірки наукових і методичних праць «Наука і методика» (пр. №1 від 05.05.2010 р.).

Редакційна колегія:

Бойко М.Ф. – доктор біологічних наук, професор (відповідальний редактор)
Ходосовцев О.Є. – доктор біологічних наук, професор
Орлюк А.П. – доктор біологічних наук, професор
Мойсієнко І.І. – кандидат біологічних наук, доцент
Бойко Л.М. – кандидат філологічних наук, доцент
Карташова І.І. – кандидат педагогічних наук, доцент
Загороднюк Н.В. – асистент (відповідальний секретар)

М54 Наука і методика. Збірка наукових і методичних праць (Відп. ред. М.Ф.Бойко).– Херсон: Айлант, 2010.– 48 с.

Адреса редколегії: Україна, 73000, Херсон, вул. 40 років Жовтня, 27, к. 717. тел. (0552)-32-67-54 (194, ботаніка) E-mail: netl@ksu.ks.ua

ISBN 978-966-630-004-4

© Кафедра ботаніки ХДУ. 2010